

ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПІДВИЩЕНИМ РІВНЕМ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРАХІВ

FEATURES OF AGGRESSIVE BEHAVIOUR IN ADOLESCENTS WITH HIGHER LEVELS OF FEAR EXPERIENCE

Статтю присвячено вивченню особливостей агресивності підлітків, яким властиво переживати різні страхи. Установлено, що зі збільшенням страхів, які можуть мати різну психологічну природу, у підлітків зростає рівень шкільної тривожності. Схильність до проявів фізичної та вербальної агресії зростає зі збільшенням страхів бути жертвою агресії інших, соціальних страхів, страху втратити об'єкт чи суб'єкт залежності. Схильність до застосування вербальної агресії збільшуватиметься в разі зростання страху перед контактами з однокласниками й учителями. Зі збільшенням рівня роздратування та підозрливості в підлітків зростає схильність до вияву непрямой агресії. Аутоагресія зростає відповідно до підвищення страху хвороби й смерті близьких. У досліджуваних із підвищеними соціальними страхами виявлено найвищі показники рівня підозрливості й ворожості. Зі зростанням загальної кількості страхів у житті підлітків буде зростати недовіра до інших людей, відповідно до цього збільшуватиметься й загальний рівень тривожності підлітків. Відмічено підвищений рівень тривожності в соціальних ситуаціях, що передбачають оцінювання, а також підвищений рівень шкільної тривожності. Серед аналізованих страхів найбільш яскраво виявлена група страхів «панфобія», «соціофобія», страх залежності й страх виступу на уроці та іспиті. Серед різновидів страхів, наявність яких підлітки констатують самі в себе й уважають їх доволі вираженими, визначено страх хвороби і смерті близьких, війн, власної старості й смерті. Підвищений страх екзаменаційної ситуації можна розглядати як із погляду шкільної, так із погляду соціальної тривожності. Також підлітки бояться бути в ролі жертви агресії з боку інших осіб. **Ключові слова:** агресія, агресивність, страх, підлітковий вік, захисний механізм.

who tend to experience various fears. It has been established that along with an increase in fears, which may have a different psychological nature, the level of school anxiety increases in adolescents. The tendency to manifestations of physical and verbal aggression increases with the increased fear of being a victim of others' aggression, with social fears, fear of losing the object or subject of dependence. The tendency to use verbal aggression increases in case of growing fear of contact with classmates and teachers. With an increase in the level of irritation and suspicion, adolescents have higher tendency to manifest indirect aggression. Inward directed aggressive behaviour corresponds with the increased fear of illness and death of loved ones. The subjects with high social fears showed the highest levels of suspicion and hostility. With an increase in the total number of fears in the lives of adolescents, distrust of other people will increase, and the overall level of anxiety in adolescents will increase accordingly. There is an increased level of anxiety in social situations involving assessment, as well as an increased level of school anxiety. Among the fears under consideration, the group of such fears as panophobia, social phobia, fear of addiction and fear of speaking or performing in class and exam has been most clearly identified. Various types of fears, which adolescents report in themselves and which they consider quite pronounced, included the fear of illness and death of loved ones, fear of war, their own ageing and death. The excessive fear of the examination situation can be considered in terms of both school and social anxiety. Adolescents are also afraid of being in the role of a victim of others' aggression. With an increase in the general negative emotional background of relationships with adults at school, the performance of adolescents will decrease, and this in turn will lead to the fact that children will not be able to develop their needs for success and achieve high results.

Key words: aggression, aggressiveness, fear, adolescence, protective mechanism.

The article is devoted to the study of the characteristics of aggressiveness in adolescents

УДК 159.922.7-053.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.19>

Гребінь Н.В.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Федчун М.Ю.

психолог
Сокальський районний центр
соціальних служб для сім'ї,
дітей та молоді

Постановка проблеми. Підвищена агресивність дітей і підлітків – одна з найгостріших проблем науки та практики, оскільки жодна поведінка не є настільки дезадаптивною для суспільства й самої особи, як агресивна. Проте не сама агресія, яка є невід'ємним компонентом психічного життя людини, а, власне, форми вияву агресії, спрямованої назовні або на себе, можуть бути деструктивними та небезпечними. Численні спроби скорегувати агресію залишаються неефективними, якщо не враховувати комплекс індивідуальних причин, що лежить в основі таких поведінкових

реакцій. Агресивна поведінка дитини – це сигнал про фізичне чи психологічне неблагополуччя, спроба привернення уваги до свого внутрішнього світу, у якому накопичилося занадто багато руйнівних переживань, що потребують виходу. Агресія – поведінка, яка майже завжди пов'язана з емоційними тригерами. Як відомо, страх запускатиме певні вроджені механізми захисного реагування, одним із яких є агресія. Варто зазначити, що агресія – небажана поведінка в соціумі, відповідно, здійснення агресивних дій посилює страх покарання, страх бути незрозумілим і відкинутим. Тобто

є небезпека потрапляння в патологічне коло «...страх-агресія-страх...», розірвати яке вкрай непросто. З огляду на вищеокреслені міркування, дослідження особливостей агресії підлітків, яким характерні страхи різної психологічної природи, є вкрай актуальним: розуміння взаємозв'язку між страхами, що мають підлітки, і захисною реакцією, яка може мати агресивні прояви, даватиме можливість розробляти й упроваджувати ефективні способи психологічної корекції та профілактики небезпечної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначає Катерина Гольцберг, у підлітковому віці відбуваються певні синаптичні перебудови в ділянках мозку, які включені в механізм опрацювання емоції страху, що призводить до зміни сприймання страху, а також до більш тривалого зберігання інформації про нього, незважаючи на зникнення самої причини появи емоції [2]. Приводів, здатних викликати страх у підлітковому віці, є досить багато, а, з огляду на нейрофізіологічні особливості, страхи тяжітимуть до хронізації. Отже, варто припускати, що й агресія як захисний механізм відповіді на страх здатна не лише відтворюватися як поведінковий патерн, а й трансформуватися в стійку якість особистості, особливо коли людина довго перебуває у ворожому, стресогенному оточенні [1, с. 28]. Наслідками цього є порушення особистісного розвитку, міжособистісної взаємодії, звуження можливостей самореалізації.

Підлітки отримують знання про моделі агресивної поведінки з різних джерел, зокрема з родинного, шкільного оточення, через засоби масової інформації тощо. У родинях, де існує емоційна дистанція між батьками та дітьми, у яких батьки мало цікавляться розвитком дитини, нехтують її емоційними потребами, ставляться до дитячої агресії байдуже чи поблажливе, агресивність у дітей підвищена. Також агресія виникає в тих сім'ях, де використовуються силові методи виховання, панує жорстокість у міжособистісних взаєминах. Виховуючись у таких родинях, підлітки копіюють ті різновиди взаємин, що практикують їхні батьки, копіюють неконструктивну тактику вирішення конфліктів, яку потім переносять у власну родину. Разом із цим на розвиток агресивності підлітка впливають особливості його темпераменту, які можуть сприяти формуванню таких рис характеру, як схильність до роздратувань, запальність, невміння стримувати себе [5, с. 14–15]. Агресивна поведінка підлітків постає як спосіб задоволення потреби в спілкуванні, самовираженні та самоствердженні [4, с. 5–14].

Вагомим фактором, що сприяє регідизації причинно-наслідкового комплексу «страх-агресія», є сучасний комунікативно-інформацій-

ний простір. З огляду на результати сучасних досліджень, у яких опитано репрезентативні вибірки, в Україні спостерігається зростання схильності до залежності підлітків від соціальних мереж і загалом інтернету, близько 45% підлітків проводять більше ніж чотири години на добу в соціальних мережах (такі тенденції зафіксовані в дослідженні 2015–2019 рр., проведеному за сприяння ЮНІСЕФ, за словами міжнародного координатора проєкту ESPAD Сабріни Молінаро). Світові тенденції подібні. Наприклад, у Великій Британії 51% дівчаток і 43% хлопчиків заходять у соціальні мережі більше ніж тричі на день, а загалом 9 із 10 підлітків користуються соціальними мережами. Соціальне мережеве довкілля часто пропонує модель маскуванню страху агресивною поведінкою, яка наслідуються підлітками та відтворюються як у віртуальних, так і в реальних соціальних взаєминах.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у виявленні особливостей агресивності підлітків, яким властиво переживати страхи різної психологічної природи. У ході дослідження висунуто низку припущень, а саме: імовірно, що зі збільшеннями поліморфності притаманних страхів зростатиме рівень агресивності підлітків; імовірно, що збільшення страхів, пов'язаних із навчальними ситуаціями, буде підсилювати схильність підлітків до непрямой (опосередкованої) агресії; можна припустити, що підліткам, які мають високий страх до невизначеності (як компонент інтолерантності до невизначеності), буде властива вища схильність до різних видів агресії, порівняно з підлітками, що не мають такого страху. У дослідженні використано такі методики: авторська анкета для діагностики страхів, які є найбільш притаманними для підліткового віку; методика діагностики показників і форм агресії А. Басса й А. Дарки (адаптація А.К. Осницького); методика дослідження рівня тривожності підлітків О. Кондаша; методика вивчення рівня шкільної тривожності Філліпса; методика для виявлення страхів В. Леві «Чого ми боїмося» (С-тест). У дослідженні взяли участь 40 учнів віком 12–15 років, серед яких – 23 дівчини й 17 хлопців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед показників, які характеризують досліджувану групу, варто відмітити підвищений рівень «самооцінної» тривожності підлітків, тригерами для якої є різноманітні ситуації (реальні чи уявні), що ставлять під сумнів власні здібності, привабливість, кмітливість тощо. Підвищення рівня шкільної тривожності свідчить про особливу чутливість до шкільної взаємодії, результатів своєї праці, успішності й ситуацій оцінювання. Водночас таким підліткам важче самим об'єктивно оцінити свою діяльність, це відбувається й на мотивації

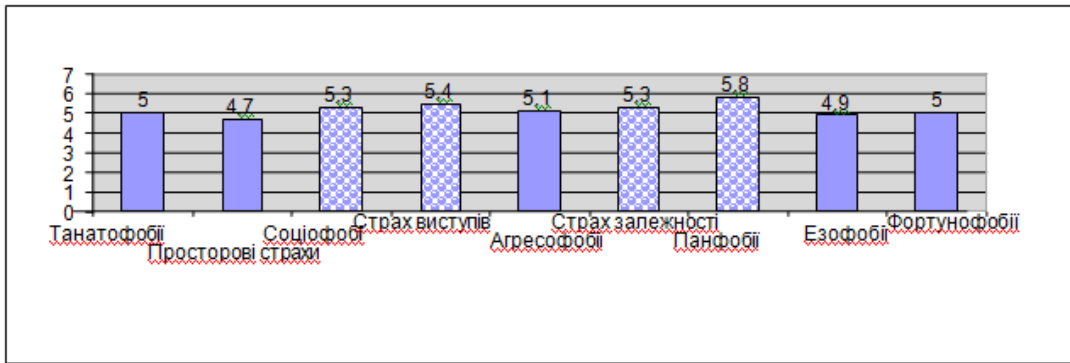

Рис. 1. Рівень прояву страхів за методикою В. Леві

Джерело: складено автором

до навчання, в основу якої закладається прагнення робити все заради похвали.

Згідно з даними методики В. Леві (С-тест), середній показник рівня страху в досліджуваній групі дорівнює 316 балів, що відповідає профілю «Тета» – підвищена тривожність, схильність до переживання страхів. Серед аналізованих страхів найбільш яскраво виявлена група страхів «панфобія», «соціофобія», страх залежності страх виступу (на уроці, іспиті тощо). Середньогрупові значення емпіричних показників свідчать про підвищений рівень прояву цих страхів (рис. 1).

Отже, підлітки бояться змін як у зовнішньому, так і у внутрішньому світі. Це можна пояснити ситуацією дорослішання в підлітковому віці, яка природно вносить у життя дитини численну кількість змін у фізіологічному, психологічному та соціальному планах. Такий страх можна вважати нормативним у підлітковому віці, проте за умови зростання

його рівня і труднощів саморегуляції це позначатиметься на рівні психічного благополуччя підлітка. У «зоні страху» досліджуваних – страх соціальних взаємин, страх висловлення власної думки, що пов'язано із соціальним оцінюванням і можливим відкиданням з боку соціуму. Показовим також є підвищення страху втратити об'єкт (чи суб'єкт), від якого підліток почувається залежним. У зв'язку з наростаючою тенденцією збільшення різних видів комп'ютерної залежності, зокрема від інтернету й кіберкомунакації, можна припускати, що підлітки бояться втратити цей канал зв'язку, що натеper можна вважати важливим інститутом соціалізації.

Серед різновидів страхів підлітків найбільше бояться хвороб і смерті близьких, війн, власної старості й смерті. Щодо останнього страху тут, можливо, варто шукати глибинних трактувань і проводити паралелі між страхом смерті й страхом трансформації, дозрівання у фізич-

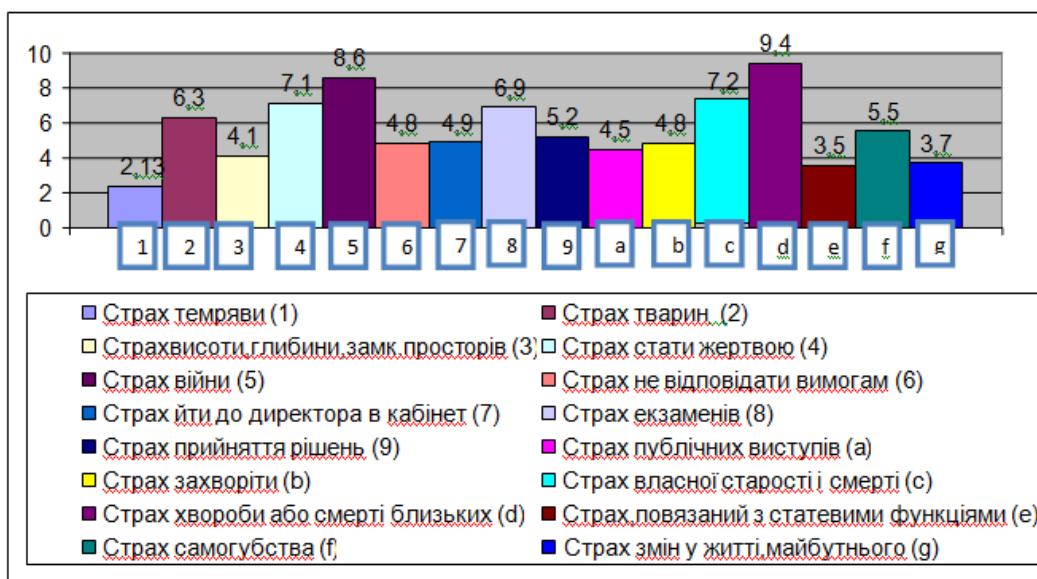

Рис. 2. Самооцінка підлітками своїх страхів

Джерело: складено автором

ному та психічному планах. Підвищений страх екзаменаційної ситуації можна розглядати як із погляду шкільної, так із погляду соціальної тривожності. Також підлітки бояться бути в ролі жертви агресії з боку інших осіб (рис. 2).

Наявність великої кількості страхів створює дискомфорт у житті підлітків, вони впливають на рівень тривожності, зокрема на шкільну та соціальну, а підвищена тривожність, у свою чергу, здатна впливати на прояви різних форм агресії як захисної форми поведінки.

Шкала «Фізична агресія» має зв'язок із такою групою страхів, як соціофобія ($r=0,35$, $p<0,05$). Зі збільшенням соціальних страхів у підлітків зростатиме фізична агресія. Варто припускати, що підлітки схильні помилково трактувати агресивну модель взаємин як таку, що відповідає стандартам міжособистісної взаємодії. Проте, як справедливо вважає Деніел Гоулман, схильність до спалахів гніву й агресивна поведінка – одна з емоційних схильностей, що здатна поставити дітей поза спільнотою [3, с. 403]. Дітей, які виявляють фізичну агресію, уникають, тримаються подалі, остерігаючись їх. Тому вони опиняються ще в більшій ізоляції, що посилює страх і веде до гніву, що, у свою чергу, призводить до проявів фізичної агресії. Схильність до проявів фізичної агресії зростатиме зі збільшенням страху втратити щось (когось) важливе в житті підлітків, що вони готові захищати, застосовуючи фізичну силу ($r=0,43$, $p<0,05$). Також схильність до проявів фізичної агресії збільшуватиметься зі зростанням страху опинитися в ролі жертви ($r=0,32$, $p<0,05$). Підлітки можуть застосовувати агресію для маскуванню своїх слабких сторін як превентивну оборонну позицію. З огляду на результати самоаналізу власних страхів, страх бути жертвою оцінений досліджуваними доволі високо (7 із 10 балів, рис. 2), у зв'язку з чим можна говорити про високі ризики вияву фізичної агресії.

Схильність до застосування вербальної агресії збільшуватиметься в разі зростання страху перед контактами з однокласниками, це може проявлятися в уживанні нецензурної лексики, погрозах, сварках, аби приховати істинні почуття. У дослідженні не вивчалася кіберагресія, але можна припускати, що в такий спосіб виявляти вербальну агресію значно простіше тим підліткам, які характеризуються страхами соціальних контактів з однокласниками. Ризики застосування вербальної агресії є вищими в разі збільшення страху перед учителями ($r=0,31$, $p<0,05$). Вербальна агресія, висловлена прямо в бік учителя, породжує нові проблеми, що збільшують негативні переживання, зокрема страхи і тривожність. Зокрема, це підтверджено наявністю кореляції між шкалами «Міжособистісна тривожність» і «Вербальна агресія» ($r=0,37$, $p<0,05$).

Непряма агресія буде більше виявлятися в разі зростання страху темряви ($r=0,36$, $p<0,05$). Оскільки страх темряви ірраціональний і необ'єктизований, дитина намагатиметься подолати його, спрямовуючи свої дії (зокрема й агресивні) на доступний об'єкт. Підліткам важко визнати перед іншими, та й перед самим собою, свій «дитячий» страх темряви. Часто агресія зміщується в бік дитини, яка, як стало відомо, також боїться темряви: за допомогою такої проекції підліток захищає себе та вивільняє емоційне напруження. Шкала «Непряма агресія» пов'язана зі шкалою «Страх стати жертвою» ($r=0,35$, $p<0,05$), очевидно, підлітки бояться більш сильного агресора та спрямовують свої агресивні дії на більш беззахисних. Також шкала «Непряма агресія» має зв'язок зі шкалою «Страх залежності» ($r=0,35$, $p<0,05$), тобто зі зростанням страху залежності в підлітків буде зростати непряма агресія, якщо вони не будуть отримувати те, що хочуть, у них будуть проявлятися вибухи гніву, вони можуть грюкати дверима, стукати кулаком по столі, «тупати» ногами.

Цікавим є зв'язок шкали «Непряма агресія» з групою страхів шкали «Езофобія» ($r=0,42$, $p<0,05$), тобто зі зростанням містичних страхів у підлітків буде зростати непряма агресія, це може виявлятися в безпідставних підозрах інших людей, у розпусканні неправдивих пліток тощо. Відповідно до збільшення такого роду страхів, зростає дратівливість ($r=0,31$, $p<0,05$), яка, у свою чергу, знижує критичне мислення, що є основою ефективного подолання страхів і тривожності.

Шкала «Роздратування» корелює зі шкалами «Проблеми і страхи у взаєминах з учителями» ($r=0,37$, $p<0,05$) і «Фрустрація потреби в досягненні успіху» ($r=0,35$, $p<0,05$), тобто за зростання загального негативного емоційного фону взаємин із дорослими в школі буде знижуватися успішність підлітків у школі, а це, у свою чергу, призведе до того, що діти не зможуть розвивати свої потреби в успіху та досягати високого результату. Шкала «Підозріливість» має прямий зв'язок зі шкалою «Рівень страху» ($r=0,52$, $p<0,05$), тобто зі збільшенням загальної кількості страхів у житті підлітків буде зростати недовіра до інших людей, відповідно до цього, зростатиме й загальний рівень тривожності підлітків ($r=0,46$, $p<0,05$) і загальна тривожність у школі ($r=0,31$, $p<0,05$). Варто зауважити, що високий рівень страху в підлітків корелює з ідентифікацією з улюбленим героєм із кінострічок ($r=0,36$, $p<0,05$), це механізм захисту в реальних чи уявних ситуаціях загрози, які підлітки з високим рівнем страху переживають часто.

Шкала «Образа» має зв'язок зі шкалою «Страх самовираження» ($r=0,38$, $p<0,05$), тобто зі збільшенням страху самовираження в підлітків буде зростати й рівень образи. Імо-

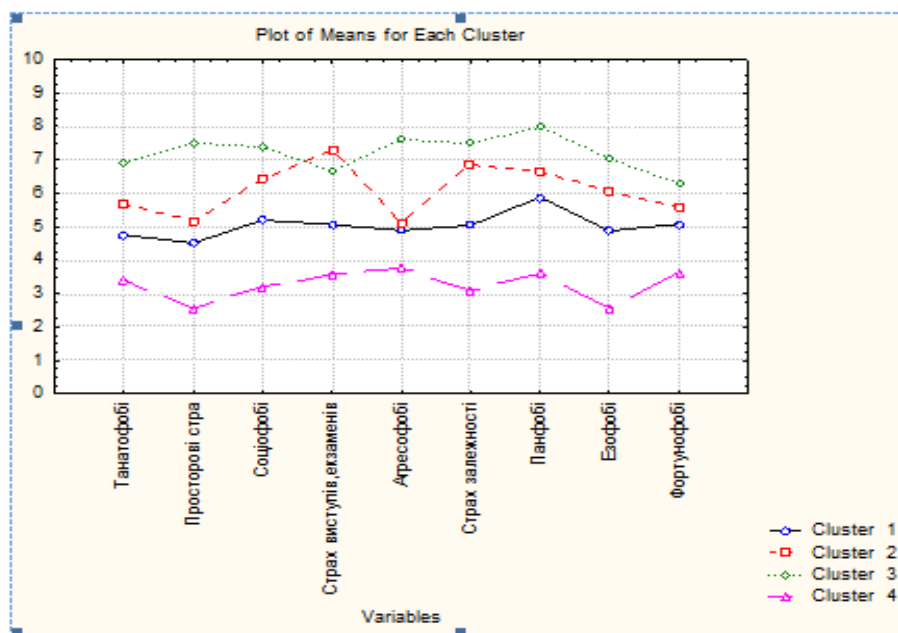

Рис. 3. Результати кластерного аналізу

Джерело: складено автором

вірно, такі підлітки будуть боятися проявляти себе та демонструвати власні можливості, відчуваючи в цей момент заздрість до успіхів інших дітей (може бути пов'язане з конкретним випадком). Шкала «Образ» корелює зі шкалою «Низький фізіологічний опір стресу» ($r = -0,34, p < 0,05$), тобто зі зниженням фізіологічної опірності стресу буде зростати схильність ображатися на інших. Можна припустити, що підлітки будуть проявляти агресію, переживаючи спектр негативних емоцій, що властиві образі: сум, гнів, страх, почуття провини тощо.

Схильність до самоагресії пов'язана з проявами страху хвороби або смерті близьких ($r = 0,40, p < 0,05$), збільшення страхів за рідних і близьких може бути пов'язане з переживанням дитиною провини. Також збільшення переживання провини пов'язано зі страхами екзаменів і виступів на уроках ($r = 0,31, p < 0,05$). Очевидно, схильність до самозвинувачення й аутоагресивних дій зростатиме зі страхом не виправдати очікування інших, передусім близьких людей. Схильність до самоагресії прямо корелює зі шкалою «Агресивна поведінка стосовно близьких» ($r = 0,32, p < 0,05$). Беручи до уваги можливість взаємооберненості причинно-наслідкового зв'язку між емпіричними показниками, варто припускати, що як й агресія до близьких може викликати почуття провини, так і болісне переживання вини породжує зміщення агресії назовні, передусім на рідних і близьких.

З допомогою кластерного аналізу (метод К-середніх) емпіричних даних (за емпіричними показниками різних груп страхів) виокремлено чотири кластери, до яких увійшло 15, 7, 8,

10 досліджуваних відповідно до номера кластеру (рис. 3).

Так, до першого кластера потрапили підлітки, у яких спостерігаються середні показники за всіма групами страхів («середній профіль»). Підлітки другого кластеру мають виражені показники за шкалами «Страх виступів, екзаменів», «Страх залежності», дещо підвищені показники соціофобії та середні показники за іншими шкалами. Тобто підліткам властиве поєднання страхів, які пов'язані із суспільним життям, комунікацією та взаєминами з іншими людьми. Страхі цих груп є взаємопов'язаними, тому перший кластер отримав назву «соціальні страхи». Підлітки третього кластеру мають високі показники за всіма групами страхів («високий профіль»). Підлітки четвертого кластеру мають низькі показники за всіма групами страхів («низький профіль»). Дискримінантний аналіз виявив досить високу достовірність процедури кластеризації (коректність поділу досліджуваних на групи становила від 93 до 100%, загальна – 97,5%). Зіставлення середніх показників за групами страхів досліджуваних чотирьох кластерів за критерієм Шеффе дало змогу стверджувати, що в досліджуваних із підвищеними соціальними страхами виявлено найвищі показники рівня підозрливості й індексу ворожості. Отже, страх негативної оцінки та страх потрапити в залежність від інших людей живить ворожість до соціуму, змушує підлітків дивитися на спектр різних соціальних явищ як на потенційну загрозу своїй особистості, а загроза посилює захисну реакцію, якою може стати різновидова агресія.

Отже, припущення, які висунуто в роботі, підтвердилися частково. Не підтверджено гіпотеза, що підліткам, які мають високий страх до невизначеності, буде властива вища схильність до різних видів агресії.

Висновки з проведеного дослідження. Підлітки застосовуватимуть фізичні та вербальні агресивні дії тоді, коли самі будуть боятися стати жертвою насилля, нападу, соціального неприйняття (як із боку суспільства загалом, так і з боку шкільного оточення) Але зі збільшенням проявів агресивності неприйняття з боку соціального довкілля лише наростатиме, ізоляція посилюватиметься. Тобто підлітки здатні загнати себе в замкнене коло болісних переживань і деструктивних дій, що взаємопороджені. Повністю позбавитися соціальних страхів неможливо, бо це б означало заперечення самої людської природи, що є соціальною. Головним завданням психологічної підтримки підлітка є зниження високого рівня соціальних страхів і розвиток ефективної саморегуляції страху, що запобігає деструктивним формам відреагування. Також варто відстежувати різні форми залежності в підлітковому віці, адже вони здатні провокувати вияви фізичної агресії особливо в разі недоступності об'єкта узалежнення. Необ'єктизовані страхи, зокрема страх темряви тощо, можуть посилити зміщення агресії на інші об'єкти чи суб'єкти. Цей вид агресії може бути зумовлений страхом опинитися жертвою, тому підлітки адресують її до більш слабих дітей, деструктивно поведуться у фізичному довкіллі.

Не менш небезпечною є аутоагресія, яка може бути спричинена переживанням почуття провини через агресивні прояви щодо близьких. Почуття провини схильні переживати підлітки, які констатують у себе високий страх хвороби та загибелі рідних.

Зі збільшенням загальної кількості страхів підлітки будуть ховати власну невпевненість, комплекси й переживання при демонстрації себе та своїх можливостей за «маскою» свого

улюбленого героя фільму, книги, мультфільму. Цей механізм слугуватиме захисною реакцією підлітків на страх. Проте часто авторитетними персонажами для підлітків стають герої фільмів, які проявляють агресію, часом володіючи фантастичною могутністю й силою. Із захисної така маска може швидко перетворитися на загрожуючу, яка не лише не зменшує, а й навіює та посилює страхи, змушує вдаватися до ще більш жорстких агресивних дій (в уяві підлітка й у реальній поведінці). Результати, отримані за допомогою кореляційного аналізу, становлять подальшу перспективу досліджень, зокрема дослідження взаємозв'язку страху й агресивної поведінки з вибором персонажа, з яким підліток себе ідентифікує, на якого хоче бути схожим і поведінку якого прагне відтворювати в міжособистісних взаєминах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайдукевич Г.А. Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2000. 198 с.
2. Гольцберг К. Між страхом та агресією. *Дзеркало тижня. Україна*. URL: https://zn.ua/ukr/article/print/family/mizh-strahom-i-agresiyeyu-242221_.html (дата звернення: 15.07.2020).
3. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків. : Віват, 2019. 512 с.
4. Іванова В.В. Прояви агресивності у підлітковому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 5–16.
5. Можгинский Ю.Б., Андрианова Т.А. Роль аффектов в структуре агрессивного поведения. *Юрид. психология* : науч.-практ. и информ. изд. 2009. № 4. С. 14–16.
6. Roles of cyberbullying, sleep, and physical activity in mediating the effects of social media use on mental health and wellbeing among young people in England: a secondary analysis of longitudinal data / R.M. Viner, A. Gireesh, N. Stiglic, L.D. Hudson, A.-L. Goddings, J.L. Ward, D.E. Nicholls. *The Lancet. Child & Adolescent Health*. 2019. Vol. 3. Issue 10. P. 685–696.